

В. А. Єфименко,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ КАЗОК

У статті розглядаються фольклористичний, структуралістський, психоаналітичний, соціо-історичний та феміністичний підходи до аналізу фольклорних і літературних казок.

Ключові слова: фольклорна казка, літературна казка, фольклористичний, структуралістський, психоаналітичний, соціо-історичний, феміністичний підхід.

В статье рассматриваются фольклористический, структуралистский, психоаналитический, социо-исторический и феминистический подходы к анализу фольклорных и литературных сказок.

Ключевые слова: фольклорная сказка, литературная сказка, фольклористический, структуралистский, психоаналитический, социо-исторический, феминистический подход.

The article analyzes folkloristic, structuralist, psychoanalytic, socio-historical and feminist approaches to the fairy tales.

Key words: folk tale, literary fairy tale, folkloristic, structuralist, psychoanalytic, socio-historical, feminist approach.

Літературна казка, починаючи з XIX ст., стає предметом наукового інтересу, а для її аналізу та інтерпретації використовуються різноманітні методи й підходи. Варто зазначити, що жоден окремо взятий підхід не в змозі запропонувати єдино вірну інтерпретацію казки, і лише поєднання різних методологій дозволяє отримати найбільш повну та об'єктивну картину. Метою цієї статті є огляд існуючих підходів до аналізу літературної казки.

У рамках **фольклористичного підходу** головна увага зосереджена на фольклорній казці. Представники фінської або історико-географічної школи (А. Аарне, С. Томпсон) намагаються реконструювати оригінальну форму і прослідкувати історію кожного окремого типу казки шляхом збору, систематизації та аналізу усіх наявних її варіантів. Результати дослідження представлені в Класифікаторі фольклорних казок Аарне-Томпсона-Утера [15]. Оригінальна класифікація була створена одним з найвідоміших представників фінської школи у фольклористиці А. Аарне у 1910 р. Історико-географічний метод дослідження, що використовувався дослідником, передбачав визначення географічної території розповсюдження, історії, варіантів, місця походження та оригінальної форми певної фольклорної казки або групи казок шляхом їх компаративного текстового аналізу. Згодом класифікація була доповнена американським дослідником С. Томпсоном (1961 р.) і німецьким вченим Х.-Й. Утером (2004 р.). У класифікаторі Аарне-Томпсона-Утера були частково переглянуті назви типів казок, а описи сюжетів повністю переписані та доповнені. Розширена також географія казок, адже у попередніх показниках були практично відсутні південно-європейські, східноєвропейські (зокрема, російські) казки тощо. У спеціальній рубриці «Примітки» Х.-Й. Утер вказує час та місце створення казки, територію її поширення, основні видання та інші особливості.

На відміну від ідентифікації базових компонентів, характерних для певного типу казок, яка відбувається в рамках фольклористичного підходу, **структуралістський підхід** передбачає виявлення структурних компонентів фольклорної казки як жанру. Зокрема, В. Я. Пропп, який займався дослідженням структури чарівної казки, а саме виділенням і співвідношенням постійних елементів в її композиції, довів, що до таких елементів належать функції дійових осіб (тридцять одна) та набір ролей казкових персонажів (сім). Не всі функції представлені в усіх казках, проте незмінним є порядок їх слідування в процесі розгортання оповіді. Загалом, В. Пропп розробив дві структурні моделі та, відповідно, дав два визначення чарівної казки: оповідь, в якій беруть участь семеро персонажів, та твір з обмеженим переліком функцій та певним порядком їх слідування.

М. Татар [14, с. 68] зазначає, що В. Я. Пропп, віддаючи перевагу дослідженню лінійної послідовності подій, яка утворює наративну структуру казки, висвітлює синтагматичні аспекти наративу, залишаючи поза увагою надзвичайно важливий парадигматичний вимір.

А. Ж. Греймас бере за основу методику В. Я. Проппа і розробляє власну структурну модель дійових осіб, в якій звучать актантні категорії, виділені В. Я. Проппом, до трьох бінарних пар: суб'єкт vs об'єкт, адресант vs адресат та допоміжний засіб vs супротивник [1, с. 261]. Серед недоліків моделі А. Ж. Греймаса М. Татар називає дуплікацію функцій героя, який одночасно може виступати як суб'єктом, так і адресатом, а також розміщення в одному ряду таких бінарних пар, як адресант vs адресат та допоміжний засіб vs супротивник, хоча в казках опозиція помічник-супротивник, зазвичай, відіграє важливіше значення (майже в усіх казках є помічники та супротивники, натомість, часто буває досить проблематично визначити адресанта та адресата) [14, с. 69].

Важливим структурним компонентом казки є мотив. В. Я. Пропп [4, с. 352] називає два основних цикли – обряд посвяти (ініціації) та подорож до іншого світу, які дають максимальну кількість казкових мотивів. С. Томпсон, один з авторів класифікатора фольклорних казок, вважає мотив центральним елементом аналізу казок. Він створив класифікатор повторюваних мотивів у 6-ти томах. Дослідження мотиву було започатковано фольклористикою, а згодом це поняття почало застосовуватися до літературних творів. Мотив, який є базовим елементом будь-якого наративу, є досить складним та багатозначним поняттям. Зокрема, Х.-Й. Утер зазначає наступне: «Мотив має широке визначення, що дозволяє використовувати його як основу для літературного та етнологічного дослідження. Це – наративна одиниця, якій властива динаміка, яка визначає, з якими іншими мотивами він може поєднуватися. Таким чином, мотиви утворюють базові структурні одиниці наративів. З точки зору прагматики чітке розмежування між мотивом і типом неможливе через нечіткі границі [15, с. 10].

На думку С. Ю. Неклюдова [3, с. 236], в загальному вигляді мотив і сюжет співвідносяться як частина та ціле, тобто мотив є складовим елементом сюжету. А. В. Рафаєва [5] пропонує власну систему казкових

мотивів у вигляді предикатно-актантної системи, в основі якої лежать архетипічні мотиви, виділені Є. М. Мелетинським. Є. М. Мелетинський під поняттям архетипічний мотив має на увазі «певний мікросюжет, що містить предикат (дію), агенса, пациенса та несе більш-менш самостійний і достатньо глибинний зміст» [2, с. 50]. Більшість мотивів у системі А. В. Рафасові містять такі складові, як персонаж 1, персонаж 2 (найчастіше – суб'єкт та об'єкт дії, які беруть участь у реалізації основної дії мотиву), образ дії (спосіб реалізації дії) та умова (причинно-наслідкові зв'язки між двома предикатами) [5]. Частково система казкових мотивів А. В. Рафасові перетинається з функціями В. Я. Проппа (зокрема, мотиви, які містять образ дії, мають прямі відповідники серед функцій В. Я. Проппа). Ця система розроблена для аналізу, насамперед, парадигматичних закономірностей побудови чарівної казки, але при цьому відображає і її синтагматичну будову. С. Ю. Неклюдов також погоджується з тим, що в основі сюжету лежить синтагматична структура, тоді як мотив за своєю природою є парадигматичним, а основу мотивного фонду складає набір семантичних універсалій [3, с. 241].

Варто зауважити, що структуралістський підхід фокусується на наративних елементах, які залишаються незмінними, залишаючи поза увагою соціально-історичні аспекти та культурний контекст функціонування казки, а також варіативні складові форми та змісту казок.

Символізм казок є основним предметом аналізу *психоаналітичного підходу*. Казки для послідовників психологічної школи Юнга представляють архетипові психологічні феномени й слугують для вираження психічних процесів колективного несвідомого. Як зазначає М.-Л. фон Франц у своїй роботі «Інтерпретація казок» [9, с. 1], казки є найпростішим вираженням психічних процесів колективного несвідомого. Вони представляють архетипи в найпростішій та найбільш стислій формі. У цій чистій формі архетипові образи надають нам найкращі ключі до розуміння процесів, які відбуваються в колективній душі.

Юнг зазначав, що саме на прикладі казки найкраще вивчати порівняльну анатомію душі. У міфах або легендах, або будь-якому складнішому міфологічному матеріалі вчені дістаються базових моделей людської психіки через культурні нашарування. Проте у казках набагато менше специфічного культурного матеріалу, тому вони чіткіше відображають базисні моделі психіки [9, с. 15]. М. – Л. фон Франц, застосовуючи символічний та асоціативний підхід, виділяє архетипічні моделі в чарівних казках, розглядає, як проявляється фемінінність у казках різних народів тощо.

Для дослідників, які дотримуються фрейдистських поглядів, серед яких відомий психолог Б. Беттельхейм, казки є вираженням індивідуального психологічного розвитку та відображенням універсальних проблем людства. Б. Беттельхейм вважає, що казки містять символічні образи, які відображають внутрішні психічні процеси і які допомагають дітям подолати їхні психологічні проблеми. Книга Б. Беттельхейма «Про користь чар» («The Uses of Enchantment» [6]), найґрунтовніше психоаналітичне дослідження казок, яке увійшло до 159 найвпливовіших книжок століття за рейтингом Публічної бібліотеки Нью-Йорка, викликала неоднозначну реакцію серед дослідників казкового жанру. Б. Беттельхейм пояснює терапевтичний ефект від казок наступним чином: завдяки зверненню до несвідомого дітей символічною мовою, схожою на сновидіння, казки допомагають їм боротися з невисловленими страхами та бажаннями («Красуня та чудовисько»), двоїстими почуттями до батьків («Білосніжка», «Попелюшка»). Важливим для терапевтичного ефекту є оптимістичне закінчення казок: винагородження гарних героїв та покарання поганих. На думку Б. Беттельхейма, діти ідентифікують себе з головними героями казок і тому переконані, що їх власні проблеми можна вирішити подібним чином.

Представники *соціо-історичного підходу* вивчають соціо-культурні цілі виникнення казок у певних середовищах. Зокрема, німецький дослідник А. Нітшке [13] доводить, що казки є відображенням соціального порядку певної історичної епохи, вони символізують прагнення та потреби членів племені, громади та суспільства в цілому. Автор дотримується думки, що казки виникли в певний історичний момент і в незмінному вигляді пройшли через наступні епохи. Інші дослідники, серед яких Р. Боттігхаймер, Дж. Зайпс наголошують на тому, що значення фольклорних казок модифікувалося протягом періоду їх існування під впливом соціо-культурних контекстів. Дж. Зайпс особливо наголошує на тому, що неможливо повністю зрозуміти літературу та мистецтво без розгляду соціально-політичного та культурного контексту, в якому вони створювалися [16, с. ix].

Про вплив соціо-історичної епохи на творчість класиків казкового жанру пише М. Татар. На її думку, Ш. Перро намагався догодити аристократичній аудиторії, тоді як брати Грімм прагнули залишити більше народної автентичності [14, с. 187]. Наприклад, герої Ш. Перро не забувають про моду (принц із казки «Спляча красуня» зазначає, що сукня головної героїні після столітнього сну безнадійно застаріла), тоді як в казках Грімм увага приділяється більш фундаментальним речам (принц у їхньому варіанті казки оглядає двір та кухню палацу, а не одяг героїні). Граціозний стиль та елегантні повороти сюжету казок Ш. Перро різко контрастують з грубо обтесаною прозою та часто примітивною сюжетною лінією «Дитячих й сімейних казок» братів Грімм. У свою чергу, казки братів Грімм також піддавалися редагуванню (нагадаємо, що перше видання вийшло у 1812 р., а останнє, сьоме видання збірки було опубліковано у 1857 р.) відповідно до вимог тогочасного суспільства та власних поглядів та уподобань братів Грімм.

Феміністичний підхід пов'язаний з дослідженням гендерних питань у казковій традиції, для якої характерне яскраво виражене чоловіче домінування, та пошуком в ній жіночих голосів. Відомий дослідник Дж. Зайпс [17, с. xxvii] вважає, що одна з найкардинальніших трансформацій класичної казки була здійснена представниками феміністичного руху, в результаті чого з'явилися несексистські казки для дітей та дорослих, а також теоретичні роботи, в яких досліджувалися гендерні ролі в казках.

В програмній роботі М. Ліberman «Одного дня мій принц прийде», зокрема, йдеться про величезний вплив казок, які є «вмістилищем мрій, надій та фантазій поколінь дівчат», і що «мільйони жінок сформували психосексуальні уявлення про себе та власну позицію щодо того, чого вони можуть або не можуть досягти, яка поведінка винагороджується, і якою є нагорода, частково саме з їхніх улюблених казок» [12, с. 385]. Робота М.

Ліберман є критичним прочитанням гендерних відносин у найвідоміших казках західної культури. Дослідниця виступає проти сексистських уроків, яким навчають традиційні казки, та пасивної ідеології, яку, на її думку, вони відкрито проголошують. Феміністична критика розглядає казки з точки зору інтерпретації жіночого досвіду, пошуку потенціалу, що міститься в казках, для пробудження та звільнення жінки. Матеріалом для аналізу стають менш відомі казки з нетрадиційними сильними та активними героїнями, або нові твори, в центрі яких знаходяться жіночі персонажі. А. Картер, автор однієї з таких збірок, зазначає наступне: «Ці оповідання мають єдину спільну рису – в центрі кожного з них знаходиться головна героїня, або розумна, або хороша, або гарна, або дурна, або жорстока, або зловісна, або жахливо нещасна, але в центрі уваги, в усій красі» [8, с. xiii].

Відбувається нове прочитання класичних творів, зокрема, казок братів Грімм. Так, феміністичний аналіз казки «Білосніжка» пропонується у відомій праці С. Гілберт та С. Губар «Божевільна на горіщі» [10]. Тоді як М. Ліберман розглядає переважно вплив традиційних казок на дітей, С. Гілберт і С. Губар підходять до аналізу казки «Білосніжка» з точки зору дорослого читача, трактуючи її як багатозначний текст, в якому виділяються два жіночих архетипи: Білосніжки та мачухи.

Р. Боттігхаймер [7], вивчаючи гендерні питання в казках Грімм, дійшла висновку, що редакторські правки письменників призвели до послаблення ролі жіночих персонажів, демонізації жіночої влади, зміни перспективи з жіночої на чоловічу в казках, де жінки висловлюють своє незадоволення, нарешті, вони подекуди взагалі позбавили героїнь голосу, – і все це було зроблено відповідно до тогочасних соціальних запитів. Існують також дослідження (S. Ude-Koeller), в яких простежується взаємозв'язок між змінами в жіночих образах в казках Грімм та відносинами братів з жінками в реальному житті.

Серед інших напрямків феміністичної критики – дослідження матріархальних цінностей, які, можливо, неявно, але присутні в деяких сучасних казках (зокрема, в «Попелюшці»), зберігшись з прадавніх часів, а також відкриття забутих імен жінок-авторів казок і перегляд ролі деяких з них (наприклад, французьких письменниць-сучасниць Ш. Перро) в історії формування казкового жанру. Нарешті, феміністичний підхід передбачає аналіз ролі жінки та жіночого досвіду в сучасних казкових адаптаціях. Серед найвідоміших авторів сучасних феміністичних казок можна згадати Енн Секстон, Анжелу Картер, Джейн Йоулен, Теніт Лі, Робін МакКінлі та інших. Як зазначає Д. Хаас, «переплетення фемінізму та казкових студій створило могутню синергію, яка здійснює значний та постійний вплив на написання, сприйняття, вивчення та викладання казок» [11, с. 31].

Таким чином, серед основних підходів до аналізу казок можна виокремити фольклористичний, структуралістський, психоаналітичний, соціо-історичний та феміністичний. Перераховані підходи не існують ізольовано, вони часто поглиблюють і доповнюють один одного. Тому доцільним видається поєднання різних підходів з метою отримання цілісної та всебічної картини, особливо коли йдеться про дослідження такого складного та неоднозначного явища, як сучасні літературні казки.

Література:

1. Греймас А.-Ж. Структурная семантика: Поиск метода / А. Ж. Греймас; пер. с фр. Л. Зиминной. – М. : Академический проект, 2004. – 367 с.
2. Мелетинский Е. М. О литературных архетипах / Е. М. Мелетинский. – М. : РГГУ, 1994. – 136 с.
3. Неклюдов С. Ю. Мотив и текст / Язык культуры: семантика и грамматика : к 80-летию со дня рождения академика Никиты Ильича Толстого (1923 – 1996) // Отв. ред. С. М. Толстая. – М. : Индрик, 2004. – С. 236–247.
4. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки / В. Я. Пропп. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1986. – 356 с.
5. Рафаева А. В. Структура сказочных мотивов и их использование в системе СКАЗКА / Труды международного семинара Диалог'99 по компьютерной лингвистике и ее приложениям в двух томах // под. ред. А. С. Нариньяни. – Таруса: РосНИИ ИИ, 1999. – Т. 1. – С. 241–246.
6. Bettelheim B. The Uses of Enchantment: The Meaning and Importance of Fairy Tales / B. Bettelheim. – New York: Alfred A. Knopf, 1989. – 352 p.
7. Bottigheimer R. Marienkind (KHM 3): A Computer-Based Study of Editorial Change and Stylistic Development within Grimms' Tales 1808 – 1864 / R. Bottigheimer // Scandinavian Yearbook of Folklore. – Vol. 46. – 1990. – Pp. 7–31.
8. Carter A. The Old Wives' Fairy Tale Book / A. Carter (ed.). – New York : Pantheon, 1990. – 242 p.
9. Franz M.-L. von. The Interpretation of Fairy Tales / M.-L. von Franz; rev. ed. – Boston : Shambhala Publications, 1996. – 208 p.
10. Gilbert S., Gubar S. The Madwoman in the Attic / S. Gilbert, S. Gubar. – New Haven : Yale University Press, 2000. – 768 p.
11. Haase D. Fairy Tales and Feminism: New Approaches / D. Haase (ed.). – Detroit : Wayne State University Press, 2004. – 288 p.
12. Lieberman M. Some Day My Prince Will Come: Female Acculturation through the Fairy Tale / M. Lieberman // College English. – Vol. 34, № 3, 1972. – Pp. 383–395.
13. Nitschke A. Soziale Ordnungen im Spiegel der Märchen / A. Nitschke. – Stuttgart : Frommann-holzboog, 1976. – 219 s.
14. Tatar M. The Hard Facts of the Grimms' Fairy Tales / M. Tatar. – Princeton : Princeton University Press, 2003. – 360 p.
15. Uther H.-J. The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson / H.-J. Uther. – Vol. 1 – 3, FF Communications № 284-86. – Helsinki : Academia Scientiarum Fennica, 2004.
16. Zipes J. The Brothers Grimm: From Enchanted Forests to the Modern World / J. Zipes. – New York : Palgrave, 2002. – 384 p.
17. Zipes J. Spells of Enchantment / J. Zipes. – New York : Penguin, 1992. – 814 p.